

Sociala relationers och identiteters individualisering

En process med socialt polariserade effekter?

EVA LINDBLADH & PAULA BUSTOS CASTRO

Kan det samtida samhällets sårbarhetsmekanismer i sista hand härledas till frånvaron av kollektiva strukturer? Mot bakgrund av sociala relationers dokumenterade betydelse för hälsan behandlas denna fråga med särskild inriktning på att synliggöra uttryck och effekter av de sociala bandens individualisering. Betydelser av denna trend diskuteras med utgångspunkt från de lägsta positionernas perspektiv.

Inledning

Det har i alla tider funnits människor som levt under ogynnsamma materiella, sociala och psykiska förhållanden. Men varje tid har sin misär. Och går man bortom den stora misären; hemlösheten och den absoluta fattigdomen, så är nutidens misärer inte bara annorlunda utan även svårare att upptäcka

Eva Lindblad är docent i sociologi och universitetslektor vid Samhällsmedicinska institutionen, Lunds universitet.

Paula Bustos Castro är doktorand i samhällsmedicin.

och förstå sig på. Konstant är emellertid det faktum att sannolikheten för en lyckad anpassning till samhällets förändringar till stor del bestäms av social position och kapitaltillgångar. Rimligen avgörs möjligheten att lyckosamt hantera förändrade krav på de sociala relationernas fält enligt samma princip. Frågan om vilka sociala effekter som kan avläsas på detta område är också utgångspunkten för denna artikel. Intresset för denna problematik har väckts inom det samhällsmedicinska forskningsområdet och mer specifikt i anslutning till den forskning som fokuserar på hälsans sociala ojämlikhet.

Sambandet mellan människors sociala nätverk och deras hälsa har belysts i epidemiologiska befolkningsundersökningar (Berkman & Syme 1984, House, Umberson, Landis, 1988) och har nyligen även påvisats i experimentella studier (Cohen et al 1998). Detta mönster har i huvudsak förklarats inom stressforsknings teorin, där betydelsen av sociala band preciseras genom det emotionella/praktiska stödets betydelse som skyddande struktur i stressfulla livssituationer (Cobb 1976, House 1988, Solomon et al 1990). Svaga nätverk/bristfälligt stöd tenderar att ansamlas i låga positioner och sociala skillnader i tillgång till stabila sociala relationer definieras allmänt som en viktig del av förklaringen till hälsans ojämlika fördelning (Syme & Berkman 1976, Fisher 1982, Willmott 1986, Oakley & Rajan 1991).

Inom den sociologiska nätverksforskning som bedrevs under 60-70-talet var klassperspektivet en självklar analytisk utgångspunkt och under denna period befästes den socialt polära nätverkstypologin. Det arbetarklasspräglade nätverket, organiserat utifrån principen närhet/kollektivitet och i första hand associerat med starka band till familj/släkt och i andra hand till grannskap, kontrasterades mot en medelklassorienterad nätverksstruktur, baserad på strävan efter distans/individualitet, och förknippad med större inslag av föränderliga relationer utanför kretsen av släkt och grannar (Hubert 1965, Bott 1971, Gavron 1965, Allen 1979). Det faktum att medelklassyrkets karriäranspråk kunde generera högre flyttbensbenägenhet angavs som en av flera mekanismer bakom det socialt differentierade nätverksmönstret. Numera berörs

dock det stora flertalet av arbetsmarknadens utvidgade krav på geografisk rörlighet, och skärpta ersättningsregler begränsar också de arbetslösas möjligheter att stanna på hemorten. Överhuvudtaget fångar en klassificering i termer av särpräglade klasskulturella gemenskapsformer knappast längre den mest väsentliga skiljelinjen i förhållande till sociala relationers sociala olikheter (Bulmer 1986). Men även om det i en tid av likformighet och yttlig universalisering av tillvaron är svårt att känna igen skillnader som härrör från social position, så är de fortfarande en realitet. Och den upplösning som skett av den traditionella klasstrukturen skärper betydelsen av att identifiera och namnge nya socialt differentierande principer, som gör sig gällande på detta område.

Sociala gemenskapers form och innehåll regleras i sista hand av den samhälleliga kontexten, och en förståelse av interaktionen sociala nätverk/hälsa förutsätter en kunskap om hur den stora sociala omvandlingen påverkar och förändrar betingelser för sociala relationer i det lilla perspektivet. Flertalet försök att karaktärisera huvud dragen i det nya samhället; eller i den fas av kapitalismen som markerar ett kvalitativt brott med industri- och välfärdsperiodens dominerande strukturer och mentaliteter, berör individualiseringsprocessens uttryck och konsekvenser. I *Misère du Monde* framhäver Bourdieu – som bevarat klassperspektivet även i en tid då det väsentligen försvagats i samhällsvetenskap och politisk debatt – betydelsen av att utforska individualiseringens effekter i relation till familjens nedärvda dispositioner och nuvarande social position (Bourdieu, a 1993). Och om

man utgår från att det sociala kapitalet, i likhet med allt annat här i livet, är en ojämnt fördelad tillgång (Bourdieu, 1986), kan det vara värt att fundera över vad detta betyder i en tid när sociala relationer och former för gemenskap på ett helt nytt sätt har frikopplats från på förhand givna handlingsmönster (Castells, 1997, III, p. 369).

Om arbetsprincip och intention

För att illustrera och konkretisera centrala resonemang används i huvudsak exempel från egna empiriska studier. Bland annat av det skäl att texten genomgående återger utdrag från personliga intervjuer kan det vara värt att poängtera att artikeln inte ska förväxlas med en regelrätt kvalitativ analys av ett specifikt avgränsat material. Avsikten är inte att rapportera resultat från en (eller flera) undersökningar utan att ge en sammanhängande och förhoppningsvis begriplig form åt ett mönster, som stegvis har vuxit fram under flera års forskning. Den tolkning som presenteras utgår från funderingar som biter över flera enskilda analyser. Kopplingen till den egna empirin kan därför bäst beskrivas som ett försök att sammanfatta och ge struktur åt reflexioner som tar form i rummen mellan olika studier. Den empiri som används för att åskådliggöra diskussionens huvudlinjer härrör i första hand från följande material:

Under 90-talets senare hälft har vi vid olika tidpunkter och med olika syften intervjuat unga arbetare, unga arbetslösa, och familjer i olika generationer och soci-

ala positioner. Dessa material har tidigare analyserats och rapporterats med varierande fokus (Lindbladh & Lindqvist 1997, Lindbladh & Bustos Castro 1999, Bustos Castro & Lindbladh 1998, 2001, Lindbladh & Lyttkens 2002 . . .). Vidare har vi nyligen satt punkt för datainsamling inom ett projekt med arbetsrubriken: »Om ojämlikhetens mekanismer i det postindustriella samhället: mönster av sårbarhet i en ung befolkning.« Detta material, som på sedvanligt sätt kommer att analyseras i tematiskt avgränsade studier, utgörs av livshistoriska intervjuer med unga vuxna (20-30) bosatta inom fattiga bostadsområden i en av Malmös stadsdelar (Lindbladh & Bustos Castro 2000), samt intervjuer med tjänstemän som i olika situationer och miljöer (daghemmet, barnavårdscentralen, socialtjänsten, kyrkan, arbetsförmedlingen, polisen, vårdcentralen etc) möter stadsdelens unga invånare.

Sammanfattningsvis är artikeln ett led i ett teoretiskt arbete med inriktning på att identifiera och karaktärisera sårbarhetens mekanismer inom en samhällelig kontext och med utgångspunkt från låga/marginala positioner. I denna berättelse om vardagslivets omvandling uppmärksammas olika uttryck och konsekvenser av de sociala bandens individualisering. Syftet är att visa på specifika former av utarmning och den sociala polarisering som kan bli följderna av denna process. Att lära sig känna igen det nya samhällets gråmuliga former av sårbarhet ser vi som en viktig länk till förståelsen av ohälsans sociala ojämlikhet.

De kalkylerade valens tid eller det samhälle där man inte längre kan »flyta med strömmen«

Samhällets och tillvarons individualisering reflekteras tydligt i människors berättelser. Det är en förändringsprocess som sammanfattas i den återkommande beskrivningen av det »hårda« alternativt det »sjuka« samhället, exemplifierat med hänvisning till välfärdsstatens försvagning och upplevelsen av en värld där alla ser till sin egen nytta och följdaktligen »ingen bryr sig« om andras välfärd. Bilder av samhällets förändring återförs framförallt till den tämligen likartade upplevelsen av att den egna ansvarsbördan tenderar att bli allt tyngre: »det ställs andra krav på människor idag«, »man ser mer till individen«, »man ska ta för sig.« »förr kunde man flyta med strömmen,« »man måste tänka mycket mer.« Nuets »svåra tider« eller den tid då »det är svårt att vara människa« kontrasteras ofta mot det förflutna; karaktäriseras som »den lätta tiden« (Lindbladh & Bustos Castro 1999)

Ett samhälle där allt fler aspekter av tillvaron definieras som en fråga om val och kalkylering i termer av nytta och risk betyder vanligen ökad autonomi under gynnsamma livsbetingelser och minskad trygghet/integritet under motsatta förhållanden (Lindbladh & Lyttkens 1998). Utöver skillnader i nu givna materiella villkor och därmed associerade skillnader i reell valfrihet, finns en mindre iögonfallande, potentiellt ojämlikhetsskapande, dimension av denna förändringsprocess, som ytterst faller tillbaka på skillnader i

tidigt rotade handlingsdispositioner. Lång erfarenhet av det stora beslutsutrymmets givna valsituationer naturaliserar valet; vilket innebär att den energi, som krävs för att i varje ny situation göra kalkylerade val blir relativt sett låg. Den som däremot tidigt anpassats till knappa villkor och trångt beslutsutrymme har rimligen anammat en starkare binding till vanan, vilket betyder att påtvingade valsituationer med nödvändighet betingar ett högre pris än vad som gäller för den som etablerat valet som en vanemässig beslutsprincip (Lindbladh & Lyttkens 2002).

Den förenklade typologin av socialt polära besluts kategorier (baserad på en tidigare kvalitativ och tvärvetenskapligt förankrad analys med inriktning på att förklara sociala skillnader i hälsorelaterade beteenden) var en utgångspunkt för denna studie. Mot bakgrund av den makrotrend, som generellt innebär alltmer begränsade möjligheter att förlita sig på befintliga strukturer och vanemässigt handlande, blir denna distinktion en viktig ingång till olika typer av frågeställningar med nära koppling till hälsans sociala ojämlikhetsproblematik. Sociala relationer och identiteter är inga undantagsområden i den samhälleliga förändringsprocessen. Mot bakgrund av den hälsorelaterade betydelse som på bred front tillskrivs sociala band, i kombination med det hälsopolitiskt högt prioriterade jämlikhetsmålet, kan det därför vara värt att fundera över individualiseringens tänkbara utfall på detta specifika område, givet låg social position/ogynnsamma villkor/anpassning till vanans beslut.

Låg position utan klassidentitet

En anteckning i levnadsvaneprojektets periferi berörde det särskiljande mönster i framställningen av sociala relationer och umgängesformer, som framträdde i en jämförande läsning mellan berättelser om en uppväxt inom en arbetarfamilj på 50- respektive 70-talet. En allmän tendens var att 50-talets barndomsskildringar genomgående innehöll mer detaljrika beskrivningar av mostrar som man flyttade runt mellan när det var besvärligt hemma, farbröder med lantbruk där man tillbringade delar av sommaren, föräldrars arbetskamrater som fanns i bakgrunden när man vistades i företagets eller fackförningens semesterbyar, lekar på barnrika gårdar som av Britta, uppväxt i en arbetarfamilj med alkoholproblem, beskrevs som en värld att fly till: »35 barn på en gård, man behövde ju aldrig va hemma.« Nu är de barn som inte har organiserade aktiviteter »helt ensamma,« säger Britta. »Det är inte bara att gå ut så är där någon som de kan ha skoj med,« tillägger hon, och ger därmed sin bild av *den lätta tiden*, som den tid då möjlighet till mänsklig kontakt helt enkelt bara fanns utan att man behövde vidta några speciella åtgärder. Brittas bild anger ensamheten som enda alternativ till den o-organiserade barndomen. »Att bara gå ut,« som åtminstone i arbetarstadsdelen representerat normaliteten, tenderar nu istället att förbindas med social misär.

Minskad familjestorlek, och stigande antal skilsmässor bidrar oundvikligen till krympande släktbaserade nätverk, samtidigt som ökad omflyttning försvagar

både släkt och grannskapsrelaterade band. Med andra ord, en generationsbunden skillnad i bilden av sociala relationer och umgängesformer var förutsägbar. Det vore snarast märkligt om effekten av strukturella förändringar inte skulle avspeglas i de biografiska berättelserna. Och ändå gavs en ny insikt i den jämförande läsningen. Det handlade om en olikhet som rymde något utöver faktiska skillnader i de sociala nätverkens omfattning och karaktär. Den kan endast beskrivas som en direkt upplevelse av en tilltagande social tystnad som skymms i en hektisk tillvaro präglad av flockbetonade jippon och högljudd massmedial offentlighet. I synnerhet berättelser om uppväxtförhållanden med inslag av fattigdom och missbruk aktualiserade reflexioner om den tidsbundna skiljelinjen och dess egentliga innebörd. Läsningen av den yngre generationens skildringar efterlämnade här en känsla av övergivenhet som inte återfanns hos de äldre. Den kritiska fråga vi först ställde var huruvida tidsfaktorn i sig kunde förklara denna skillnad. Är det så att decennier av nya erfarenheter lägger sig som en skyddande hinna över tidigare upplevelser, med den påföljd att intrycket av sårbarhet tenderar att försvagas i den äldre generationen? Eller är det helt enkelt så att de kollektiva strukturer, som på ett helt annat sätt närvarade i den äldre generationens berättelser, de facto mildrat ogynnsamma effekter av låg social position, och att det i sista hand är detta förhållande som påverkar berättelsens stämningsslag? Kan man säga att ogynnsamma livsvillkor både upplevs och framstår som mer outhärdliga när de inte längre antar formen av kollektiv erfarenhet?

Den avgörande skillnaden mellan att leva i ett område befolkat av arbetarklass under tidigare decennier och att vara bunden till ett »utsatt« bostadsområde i vårt nuvarande samhälle framträder i själva beteckningen. På ett plan kan man hänvisa till övergången från relativt enhetliga och väl integrerade arbetarmiljöer till bostadsområden som enbart är homogena med avseende på kapitalfattigdom (Bourdieu, b 1993) och därigenom också saknar grund till positiv identifikation och social integration. Men det handlar inte enbart om förändrade betingelser för etablering av starka grannskapsbaserade nätverk och social gemenskap utan också om en förändring på det symboliska planet (jfr. Wacquant, 1996, *symbolisk fragmentering*). I Tomas trångboddas 50-talsfamilj sov föräldrarna i köket. Men de flesta av hans kompisar bodde inte mycket annorlunda menar han: »så det var inget man direkt tänkte på.« Materiellt knappa villkor framstod under dessa förhållanden inte som en källa till socialt lidande. Det fanns som Birgitta säger ännu »en viss form av trygghet – du hörde hemma någonstans.« Avsaknaden av social identitet som hänför sig till klass – ett definitivt faktum i den yngre generationen (Lindbladh & Lindkvist 1996, Lindbladh & Bustos Castro 1999) – förvandlar obönhörligen låg position, dålig ekonomi, arbetslöshet, boende i fattiga områden, till en känsla av personligt misslyckande.

Familjens individualisering

Nils växte upp med modern – ensamstående heltidsarbetande servitris – och fick från tidig ålder klara sig själv. Han berättar om

kompisarna i idrottsklubben, om hemgårdens biljardspel . . . Han började arbeta på sockerfabriken vid 14 års ålder. Så kom lumpen som en självklar del av den manliga socialisationsprocessen. Sedan gick vägen tillbaka till fabriken. Det var inte något han funderade över. Han bildade tidigt familj med Maggan, som var uppvuxen i samma stadsdel. Det blev hans räddning som han själv ser det. Troligen var det alkoholen han hade i åtanke.

På basis av de intervjuer vi har genomfört med tjänstemän inom stadsdelens olika sektorer kan vi se att framförallt ett tema återkommer och behandlas på ett tämligen likartat sätt. Det handlar om den sårbarhet som på olika sätt associeras med de sociala relationernas förändring. Från skiftande utgångspunkter kom de flesta spontant in på frågan om hur människors sociala nätverk tunnats ut och ensamheten förvärrats, hur relationer – både inom familj/släkt och i närmiljön – föreföll ha blivit alltmer problematiska. Skolsköterskan berättade att föräldrar allt oftare ringde med frågor om sina barn för att sedan komma in på egna problem, och om barnen som på motsvarande sätt verkade söka en förevändning för att få prata. Vid intervjutillfället knackade pojken med stickan i fingret på skolsköterskans dörr. Det var tredje gången han sökte henne den dagen.

»Folk har inte ett så tätt kontaktnät med andra människor som man kan ventilera saker med,« kan beskrivas som något av en standardformulering. »Var och en har så mycket med sig själva att dom inte orkar . . . det blir jobbigt att umgås,« sa Britt (förskollärare) när hon funderat en stund över

orsaken till varför hon upplevde att föräldrarna ofta verkade så ensamma med sina problem trots att de ibland hade närboende släkt. Och skolläkaren hänförde mycket av de sociala och psykiska problem hon mötte i sitt arbete med barn till ständigt förändrade familjeförhållanden som innebär att det »inte heller finns några fasta normer att följa.« Närpolisen illustrerade sin bild av områdets sociala sönderfall med en extrem men symptomatisk händelse där en kontrovers mellan grannar hade resulterat i polis-anmälan av en tre-åring. Han hänförde sin upplevelse av det sociala livets förändring till berättelsen om den försvagade familjen: »förr åt man middag tillsammans, nu är alla var för sig«

I vår tidigare studie om unga arbetslösa framträdde mönstret av ett familjecentrat socialt nätverk (Lindbladh & Bustos Castro, 1999), och denna tendens bekräftades även i vårt senaste material där merparten av de intervjuade placerade familjen i centrum av sin nätverkskarta. Även om relationerna i många fall var konfliktfyllda och tillgången till stöd i olika former ofta var ytterst begränsat, upplevdes den vanliga splittrade familjen som det enda skyddet mot den totala övergivenheten. Kompisar kan man klara sig utan men »har du ingen familj så är det kört utan den kommer jag aldrig att överleva,« sa John, och Jessica såg familjen som den relation hon kunde »räkna med, det är ju faktiskt det enda.« Trots att Jessica vid intervjutillfället var sambo med barn så var det uppväxtfamiljen hon syftade på. »Jag kommer alltid att ha min familj, de kommer liksom aldrig att vända mig ryggen«, sa Mette. Utöver mormor, som i flera fall intog en nyckelpo-

sition, framstod släktband som en sällsynt företeelse. Typiska kommentarer är Pelles: »Min mamma är ju ensamt barn så det är bara mormor.« Eller Dans summering om kontakten med moderns syskon: »det har blivit att de har glidit isär. Jag vet inte vad det är . . . helt plötsligt inte snacka med varandra.« Och Svens: »Det är nog bara för att vi har växt opp och så där, så blir det inte mer, det blir bara så, familjen.«

Sammanfattningsvis verkar orienteringen mot nära och givna relationer vara konstant och även om de väsentligen utarmats, så kompenseras de i liten utstäckning av den nya tidens lösa och instrumentella sociala band. Sara som trots kaotisk uppväxt lyckats uppnå social mobilitet var en av de få som avvek från den dominerande bilden. Sara beskrev ingående hur hon aktivt arbetade för att etablera sociala kontakter som var användbara för olika syften och angav stor spridning av icke-familjebaserade relationer. »Detta har jag *byggt upp* på kort tid«, sa Sara om sitt nätverk, som hon konsekvent återförde till egna investeringar: »det krävs ju att jag måste vårda, jag menar mina vänner försvinner om jag inte ringer till dem och lyssnar på dem.«

Familjens betydelse ökar oundvikligen som en konsekvens av välfärdsstatens försvagning, och det finns inga skäl att inte anta att detta är en utveckling som kommer att förstärkas framöver. I en tid där den livsnödvändiga känslan av sammanhang och tillhörighet undergrävs blir även familjen mer än någonsin betydelsefull för försörjningen av psykologisk trygghet (Castells 1997 III, s. 368). Och de intervjuade gav i allmänhet uttryck för en önskan att leva i familj även om några i likhet med Peter

ansåg sig vara tvingade att tills vidare leva ensamma: »Först ska man kunna försörja sig själv innan man bildar familj.« Kattis illustrerade den statistiska trend som visar att kvinnor i arbetaryrken minskat sitt barnafödande under 90-talets kris (Persson, 2001). Kattis hade nyligen gjort abort. Hon ville inte ha barn utan »ett jobb« och »ett *riktigt fast* förhållande.« Hon ville inte hamna i den tillvaro hon ständigt konfronterades med i sin nära omgivning: »de har ju inga familjer utan de har bara skaffat sig barnen.« Kattis motpol var också väl representerad i vårt material. Drygt en tredjedel hade fått barn tidigt och levde nu som ensamförälder. Tillvaron har blivit tung men man tillhör trots allt någon form av familj. »Du har kommit till Kalle och Jeanette,« meddelade telefonsvararen, och vi kunde vid intervjun konstatera att den väntade sambon var Kalle som nyss fyllt tre.

Samtidigt som familjen blir viktigare på ett individuellt plan kompliceras familjebildning och familjeliv av flera parallella strukturella processer. En alltmer gränslös arbetsmarknad förutsätter människor som med kort varsel ska kunna flytta utan att begränsas av alltför starka sociala och emotionella band. Tillsammans med det faktum att kvinnors arbete och försörjningsbörda numera väger i stort sett lika tungt som mäns tenderar kraven på rörlighet att förvandla familjen till en opraktisk social konstellation. På ett annat plan handlar det givetvis om en förändring – eller kanske snarare frånvaro – av sociala konventioner som numera reglerar kärleksrelationer och familjeliv. Det är också i första hand denna makroprocess som reflekteras i de intervjuades berättelser. Den kan indirekt

identifieras som en av de objektiva strukturer, som på olika sätt präglat uppväxten. Och den manifesteras direkt både i åltande av personliga erfarenheter vad gäller osäkra och trassliga relationer och i mer officiella uppfattningar. Nu är allt »friare och lösare,« sa Lena, som vid tidpunkten för intervjun hade barn med fader tre, när hon skulle ge sin bild av samhällets omvandling. Den mentalitetsförändring som Lena hänförde till kategorin: »friare och lösare« illustrerades från barnets perspektiv i en aktuell intervjustudie om barns huvudvärk. Två makrofenomen kunde avläsas i barnens berättelser. Den trend som inneburit den teoretiska kunskapens utbredning på den praktiska erfarenhetens bekostnad identifierades som en källa till socialt lidande och fysisk smärta. Och vid sidan om detta framträdde familjemönstrets förändring som ett huvudtema. Jonas var en av dem vars tillvaro styrdes av moderns ständigt nya förhållanden »Det var *att mamma inte gillade sin pojkvän* så hon gjorde slut *och så flyttade vi*. Det har hänt flera gånger . . . för att mamma har gjort slut med sin pojkvän, jag tror det har hänt fyra gånger« (Ödegaard, Lindbladh, Hovelius, 2003).

Familjens på en och samma gång hotade och tilltagande betydelse reflekteras på olika sätt i intervjuerna. Maj (packerska på charkuterifabriken, gift med industriarbetare), kommenterar sin sociala tillhörighet enligt följande: »Ja, vi är nog lite över medel kanske, eftersom vi har varit tillsammans så länge så har vi kunnat skapa en trygghet.« I konsekvensens namn oroar hon sig idag över de halvvuxna barnens framtida familjerelationer: »Jag är rädd för det här

att de skiljer sig, får barn och sedan skiljer sig, vi får hoppas, men det är svårt, allting har med tur att göra.»

Den mest påtagliga effekten av familjens förändrade och successivt försvagade position är självfallet det ökade antalet skilsmässor. I likhet med övriga länder i Västeuropa kan man i Sverige notera en markant och kontinuerligt stigande skilsmässofrekvens. Under perioden 1946-55 var andelen barn vars föräldrar separerat 5,5% medan motsvarande siffra 1999 var 25,3%. Skilsmässostatistiken är en objektiv och otvetydig indikator på familjens kris i det senmoderna samhället. Statistiska data visar också att det finns en tydlig social gradient i denna process. I familjer där båda föräldrarna har låg utbildning (grundskola/2-årig gymnasieutbildning) är skilsmässa ungefär dubbelt så vanligt jämfört med andra familjer (Barn och deras föräldrar 2000:2. Rapport Statistiska centralbyrån).

Men det nya samhällets trender förändrar också i grunden familjelivets betingelser och sätter följdakligen även sin prägel på de familjer som undgått splittring (Björnberg 1992, Bäck-Wiklund 1997). På ett teoretiskt plan kan trycket att rationellt och systematiskt planera familjeliv och barnuppfostran definieras som ett av de mest påtagliga uttrycken för det nya samhällets logik (Hage & Powers 1992, Beck-Gernsheim, 1996). Från olika utgångspunkter illustrerar våra familjeintervjuer också den förändringsprocess som innebär att de kollektivt definierade regelverk som tidigare organiserat tillvaron inom familjen förlorat struktur och mening. Britta i den äldre generationen hänvisade till de numera

främmande paternalistiska regler som hade satt sin prägel på hennes uppväxt: »när far kom hem från arbetet klockan fem, skulle maten stå på bordet,« som en viktig skiljelinje mellan då och nu. Och Bengt och Pia gav en samstämmig bild av skillnaden mellan sin egen uppväxtfamilj under 60-talet, och den nuvarande gemensamma familjen. Idag är allt »mycket öppnare« och barnen ska vara med och »bestämma allt.« »Idag kan man inte tvinga barn,« sa Josefin som hade svårt att få sonen att sitta still hos doktorn.

I analysen av familjeintervjuerna framträdde konkreta uttryck för olika sätt varigenom familjens individualisering aktualiserar betydelsen av personliga krav och framförallt gavs här insikten om de sannolikt socialt selektiva effekterna av denna process (Bustos Castro & Lindblad 1998). I högre sociala positioner fann vi den unga familjen där man ytterst målmedvetet inriktade sig på att grundlägga familjegemensamma vanor. Man kunde till exempel betona vikten av att varje dag äta middag tillsammans med den knappt ett-åriga dottern, och detaljerat beskriva hur man inrättade sin vardag och kompromissade med andra intressen för att se till att hon från tidig ålder skulle vänjas in detta mönster. I lägre sociala positioner, fann vi istället familjen, där måltidsordningen praktiskt taget avvecklats och där marknadens snabbmat tagit överhanden. Individualiseringen av familjelivet innebär att det krävs ett stort mått av arbete och planering, för att skapa och vidmakthålla den typ av trygghetsskapande vanor och strukturer, som tidigare tillhandahållits utan kostnad, och konsekvensen blir en

växande klyfta mellan de grupper som blir intensivt medvetna om betydelsen av att värna familjens vanor och traditioner i ett alltmer strukturlöst samhälle, och som har kraft att göra det, och de som saknar den insikt och energi som krävs för denna typ av investeringar, som löper risken att slukas av marknadens budskap och medias trender.¹ Det var i första hand i den yngre generationen som en social polarisering i detta avseende kunde noteras. Grunden till den äldre generationens arbetarfamiljer hade lagts under en period då det ännu fanns ett visst mått av nedärvd kunskap om matlagning och barnuppfostran, en rest av kollektivt definierade regler och traditioner, och då familjelivets etablering därigenom inte på samma sätt kunde klassificeras som en ojämlikhetsfaktor.

Kvantitativa analyser har visat på korrelationer mellan svaga familjeband och stressreaktioner livet igenom (Mechanic & Hansell 1989, Sweeting & West 1995). En fallstudie från 1970-talet (Caplan, 1976) preciserade mekanismen bakom detta samband. Denna analys visade att förmågan att i vuxen ålder hantera problemfyllda livssituationer och »överleva« kriser, var starkt relaterad till förankring i familjer med starka band och traditioner, som därigenom fungerade som den personliga identitetens primära källa. Detta spår gav anledning att på nytt återvända till den äldre generationens barndoms-berättelser. Berit är ett typiskt exempel. Berit sammanförde sina

1 Aktuella reportage om de hungriga barnen i Malmös fattiga områden (SDS 27/9, 1/10 - 2002) skildrar en misär som rimligen till viss del kan hänföras till familjelivets individualisering.

bilder från barndomen till det faktum att hon vuxit upp i »ett vanligt hederligt arbetarhem« och gav under denna rubrik en bild av ett familjeliv med tonvikt på vardagens festligare inslag som söndagsutflykterna då familjen gav sig ut på cykel med den poliosjuka brodern på pakethållaren. Själva poängen är här, att bortsett från de självklara sociala distinktioner som utmärkte familjelivets innehåll, så skulle man kunna säga att förekomsten av familjegemensamma aktiviteter i den äldre generationen var en socialt oberoende faktor. Oavsett social position fanns en familjeberättelse.

Nu förefaller detta förhållande ha ändrats. Även om familjens betydelse som den sociala institution varigenom kulturella koder förs vidare from generation till generation generellt försvagas (Castells 1997 II, s. 354) så finns det återigen skäl att anta att denna process ger olika effekt i olika sociala grupper. Flera intervjuer förmedlar förvisso detaljerade skildringar om en uppväxt präglad av svek och misär. Men det ges praktiskt taget inga bilder av vad man skulle kunna beskriva som ett mer ordinärt familjeliv i berättelser om en uppväxt inom lågt positionerade familjer. Kenneth säger att han inte kommer ihåg så mycket. »Pappa har sagt att vi gick till simhallen« är Peters enda kommentar om uppväxtens familjeaktiviteter. Och en översikt av det senast insamlade intervjumaterialet förstärker bilden av den alltmer förtunnade berättelsen om en familj, där föräldrar och syskon i många fall förblir anonyma. Utöver korta uttalanden som »hon (mamma) var städerska«. Han (pappa) »var inget ljushuvud« förmedlas mycket lite av skildringar av familjens medlemmar och samvaro. Vi vet inte om denna

bild i första hand speglar faktisk utarmning av familjens relationer och aktiviteter, eller benägenheten att låta en tillvaro man ser som föga glamorös förbli privat. Men vare sig det handlar om reella svårigheter att etablera familjer med nära relationer och gemensamma traditioner i låga positioner eller att binda sin självbild till den lågt positionerade familjen i en tid utan kollektiva undertexter (Sennett, 1998) visar den frånvarande eller magra familjeberättelsen på ett betydelsefullt fenomen.² Vilken tolkning vi än väljer, finner vi en viktig länk till välbefinnande och hälsa, och ökad social polarisering med avseende på möjligheten att upprätta en familjegemensam berättelse kan framöver bli en allt tyngre struktur bakom hälsans sociala klyftor.

Moralens individualisering

Den stora frågan om hur det sociala livet sätter spår i kroppen och vilka förhållanden av social position som bidrar till förklaringen av hälsans sociala skillnader besvaras från olika – komplementära alternativt kontradiktoriska – teoretiska utgångspunkter. En tydlig trend i sociepidemiologisk forskning kan hänföras till det växande intresset för sociala band/tillhörighet på olika nivåer. Denna utveckling har även inneburit ett närmande till den personliga identitetens problematik och känslor av

2 Jfr Bengtsson (1996) som visar att föräldrarnas betydelse som förebild (efter 70-talets vikande trend) på nytt förstärkts under 90-talet, och att denna tendens företrädesvis noteras bland hos unga med uppväxt i medelklassfamiljer medan unga med arbetsklassbakgrund istället uppvisar ökad distansering gentemot föräldrarna.

osäkerhet, nedvärdering, underordning och misslyckande, adderas numera ibland till listan av riskfaktorer som på längre sikt förväntas undergräva hälsan (Wilkinson 1996). Detta perspektiv aktualiserar frågan om vilka förhållanden som påverkar möjligheten att utveckla fungerande identiteter och positiva självbilder i yngre generationer. Och framförallt blir det återigen, från en delvis annorlunda utgångspunkt, angeläget att fundera över konsekvenser av identitetens och familjens individualisering givet villkor associerade med ogynnsamma sociala positioner.

Medan äldre generationer ännu är i någon mån formade av erfarenheter lagrade under livsförloppets tidigare faser som sammanfallit med den period då produktionen var samhällets bas och plikt och skötsamhet fortfarande var exempel på strukturellt betingade värden, så är den generation som utgör våra analysers primära fokus helt och hållet formad av det samhälle där konsumtionen är systemets och tillvarons nav. När Magnus, som vid intervju tillfället var arbets- och bostadslös, i inledningen av samtalet ombads beskriva sig själv, så sa han, dystert och entonigt, att han först och främst var »glad och utåtriktad.« Han gav här en ögonblicksbild av den förändring som skett i dominerande föreställningar om hur man bör vara eller leva och vad som numera skulle kunna definieras som en viktig källa till självrespekt. Hans kommentar blir en enkel och tydlig illustration av det förhållande som innebär att det gamla samhällets värdekategorier: ordentlig/skötsam eller pålitlig/lojal successivt har urholkats och inte längre utgör en grund för värdighet och att det på motsvarande sätt inte i första

hand är brister i detta avseende som ger upphov till känslor av skam (Starrin, Forsberg, Rantakeisu, 1999). Det gamla samhällets moralstrukturer har gett vika för den flyktighet och omedelbara tillfredsställelse av begäret som nu kan definieras som överordnad systemkonsistent handlingsprincip (Bauman 1998). Man ska vara flexibel och öppen och det som hotar självbilden och föder känslor av misslyckande är oförmågan att vara lycklig och lustfylld. Andreas berättelse är ett illustrativt uttryck för denna trend. Han är medveten om att han har gjort en del som varit fel, som att mishandla en kille som fått men för livet. Men till syvende och sist fäster han större vikt vid att han *»alltid haft jättekul.«*

»För att det är liksom livsstilen där, att jag ska inte har tråkigt . . . Jag har kul, även när det är jag har suttit häktad, jag har haft jätte roligt. Och.. alltid kul, på nåt konstigt vänster... så egentligen ångrar man ju ingenting ...för jag har alltid haft kul när jag har gjort det.«

Med förlusten av den sociala tillhörighet som uttrycks och befästs i kollektivt definierade livsstilar och värderingar följer automatisk en förlust av den grund för självrespekt som tidigare getts av klassidentiteten som sådan. Man kan inte längre hålla huvudet högt i en låg och ogynnsam position genom att för sig själv och inför sina barn hänvisa till egenskaper och hållningar som föreskrivs av ett socialt vi. Man kan inte längre inpränta vikten av, eller känna tröst vid tanken på, att vi är åtminstone ärliga och hederliga, lojala och solidariska. Och i en värld där det gäller

för alla att vara smarta, rika, vackra, och framförallt lyckliga eller i varje fall någorlunda självförverkligande, där man inte längre bottnar i kollektiva normativa strukturer, ligger det nära till hands att se den skyddslöshet som speglas i Ricki Lake, Big brother eller likartade massmediala företeelser, som en prototyp av det nya samhällets sociala misärer.

Om man betraktar denna utvecklingslinje (det nya samhällets »konsumtionsetik« i kombination med avsaknad av den moral som förmedlas via klassidentiteten) i ljuset av familjens allt svagare position, inte enbart med avseende på etablering av vardagliga rutiner och gemensamma traditioner, utan även som förmedlare av normativa regler, kan man återigen se möjligheten av en socialt ojämlig fördelning av de obehagliga konsekvenser som ligger i förlängningen av denna utveckling. Castells ser i den traditionella familjestrukturens upplösning tillsammans med vår tids ohöjda erkännande av det individuella begäret, en struktur som kan leda till framväxten av nya typer av personligheter och han skisserar som yttersta konsekvens av denna utveckling risken för en epidemisk spridning av det meningslösa våldet (Castells, 1996). Till våldets problematik har vi tänkt återkomma i en särskild studie men vi vill redan här ta upp några observationer som ger substans åt denna påfallande långtgående tolkning.

Man får en känsla för vidden av de svårigheter som följer i spåren av moralens individualisering genom den skildring som en lärare på en av stadsdelens skolor gav av en diskussion på ett av hennes föräldramöten. Samtalet hade kommit in på frågan om

godhet och vad som egentligen menas med att vara en god människa. Det var egentligen ingen som riktigt visste. Men föräldrarna ville att hon skulle prata med barnen om detta. Denna berättelse ger på ett ovanligt påtagligt sätt en insikt i de vardagliga problem som människor ställs inför i det vacuum som uppstår när den kollektiva moralen har upplösts. När det inte längre är självklart vilka värden och regler som gäller. Och när man inte längre kan förlita sig på en traditionell familjestruktur, för att föra vidare normer som numera egenhändigt måste konstrueras. När klass inte längre är en grund för social tillhörighet begränsas automatiskt möjligheten för föräldrar i låga och ogynnsamma positioner att fungera som sociala förebilder. Ur dessa förhållanden föds en ny sorts oro. Lena som i likhet med de flesta hänvisar till det växande våldet som en oroande företeelse, känner först och främst en rädsla för att hennes barn »ska utvecklas så att de blir likadana själva.« Risker att ens barn ska »bli en värsting« är en mer eller mindre direkt verbaliserad rädsla. Man vet inte hur ska man kunna skydda sina barn från detta öde? Föräldrarna på mötet hoppades att fröken skulle veta. Och kanske var det just hoppet till fröken som gav episoden en tragisk anstrykning. Det var möjligen en hållbar ståndpunkt i 50-talets disciplinerande skola vars fostringssträvan omfattande det mesta mellan psalmsång och budord, och renlighetskontroll och hållningsgymnastik. Men knappast i en skola som sedan länge avträtt från dessa uppgifter. I denna verklighet är Maris scenario troligen mer realistiskt. Hon bekymrar sig för sonens annalkande inträde i områdets oroliga skola. I samma ögonblick

han sätter sin fot i skolans värld upplever hon sin egen på förhand begränsade möjlighet till påverkan som ett mer eller mindre avslutat kapitel.

Det nya samhällets sårbarhetsmönster

Varje samhälle har förvisso haft sina eländen och analysen är inte ägnad att romantisera det förflutna. Varje samhälle frambringar däremot sina specifika sårbarhetsmönster, och den tentativa historiska jämförelsen är ett sätt att komma det tidstypiska. Kaotiska familjeförhållanden är lika lite som fattiga bostadsområden, eller våld och utsatthet, nya företeelser. Men deras uttryck och konsekvenser präglas av samhällets generella strukturer och dominerande mentaliteter. Och den underliggande tesen är att social och psykisk sårbarhet till stor del betingas av mekanismer, som kan härledas till den kvalitativt nya fas av individualisering som karaktäriserar samtidens samhälle och vardagsliv.

I texten har många frågor behandlats flyktigt. De ensamma mödrarnas berättelser kräver sin egen analys. Våldet är en problematik för sig. Den fattiga förortens villkor kommer vi att behandla i en särskild studie. Med hjälp av ett collage av observationer har vi velat ge substans åt identitetens, familjens, och moralens individualisering: generella processer vars underliggande mekanismer vi har lämnat utanför analysen, men vars inbördes relationer vi försökt synliggöra och sammantaget definiera som det nya samhällets sårbarhetsstruktur.

Det första perspektivet var den övergivenhet som lokaliserades till förlusten av

klassidentitetens skyddande struktur. Utan förankring i en arbetaridentitet har den låga positionens livssituation helt enkelt tömts på mesta möjliga av värdefulla egenskaper. Man har ett lågavlönat yrke eller »inget avancerat arbete« och är hänvisad till »utsatta områden.« Därutöver intet. När klassidentiteten saknas blir främlingskap inför det teoretiska och frånvaro av en framgångsrik karriär enbart tecken på individuell begränsning eller kanske mer allmänt; ett bevis på att man »inte har något go.« Det andra perspektivet var den sårbarhet som härleddes till familjens omvandling. Tesen om en alltmer markerad social ojämlikhet på detta område illustrerades från två infallsvinklar. För det första, framhövdes betydelsen av det ofrånkomliga faktum att en familjestruktur som förlorat sin systemrationalitet och som inte längre faller tillbaka på kollektivt definierade mönster och regelverk, kräver allt större inslag av kalkylerande beslut och målmedveten investering. För det andra, aktua-

liserades återigen innebörden av det lika oundvikliga förhållande, som innebär att den från kollektiva strukturer nu befriade låga positionen i sig tenderar att utöva en distanserande effekt och att därigenom ge lägre odds för en familjeförankrad identitet. Det tredje perspektivet var den speciella form av utsatthet som hänfördes till moralens individualisering. Solidaritet, omsorg med flera värden, som närmast kan betecknas som marknadssamhällets anomalier, är oförändrat (på den individuella nivån) en förutsättning för trygga relationer och personlig integritet. Men att reproducera värden som förlorat sin kollektiva förankring och materiella bas är onekligen ett resurskrävande projekt, och det skyddande värdekapitalet löper därigenom risk att utarmas i det individualiserade samhällets lägsta positioner.

Finansiellt stöd från Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse har möjliggjort denna studie.

Litteratur:

- Allen, G. (1979) *Sociology of Friendship and Kinship*. London.
- Bauman, Z. (1998). *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham: Open University Press.
- Beck, U. & Gernsheim, E. (1996) Life as a planning project. In Lash S., Szerszynsk, B., Wynn, B. (eds.) *Risk, Environment and Modernity*. Towards a New Ecology. Sage Publications, London.
- Berkman, L. F & Syme S. L (1984) Assessing the Physical Health Effects of Social Networks and Social Support. *American Journal of Public Health*. 5:413.432.
- Bengtsson, M. (1996) Unga studerande: från kön som mål för personlighetsutveckling till kön som karriärhinder). Lindblad, Bengtsson, Bustos-Castro, Lindqvist, Norell: *Unga vuxna – berättelser om arbete, kärlek, moral*. Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Björnberg U. (1992) Parents' ideal and practices in everyday Swedish life. I Björnberg (red) *European parents in the 1990s. Contradictions and*

- change. New Brunswick.
- Bott, E. (1971) *Family and Social network*. Tavistock. Institute of Human Relations. London.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of social capital. In J. G. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp.241-258). New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1993 a) Les contradictions de l'héritage. I Bourdieu (red) *La misère du Monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Bourdieu, P. (1993 b) Effects de lieu. I Bourdieu (red) *La misère du Monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Bulmer, M. (1986) *Neighbours: The Work of Philip Abrams*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Bustos Castro P. & Lindbladh E. (1999). *Mat som kulturell praktik*. Ev kvalitativ studie av svenska familjer. Rapport: Samhällsmedicinska institutionen. Lunds universitet. Malmö.
- Bäck-Wiklund, M & Bergsten, B. (1997) *Det moderna föräldraskapet. En studie av familj och kön i förändring*. Natur och Kultur.
- Caplan, G. (1976) The Family as a Support System. G. Caplan & M. Killiea (Eds.) *Support Systems and Mutual Help. Multidisciplinary Explorations*. New York.
- Castells, M. (1996) The Net and the Self. Working notes for a critical theory of the informational society. *Critique of Anthropology* 16: 9-38.
- Castells, M. (1997) *The Information Age. Volume II: The Power of Identity, Volume III: End of Millennium*. Massachusetts: Blackwell Publishers
- Cobb, S (1976) Social support as a moderator for life stress. *Psychosom. Med* 38: 300-314.
- Fisher C. A (1982) *To dwell among friends*. Chicago. University Chicago Press.
- Gavron H (1965) *The Captive Wife*. London.
- House J. S., Umberson D., Landis K. R. (1988) Structures and processes of social support. *Ann Review of Sociology* 14: 293-318.
- Hage J. & Powers C. H (1992) *Post-industrial Lives. Roles and Relationships in the 21st Century*. Sage Publ. Newbury Park.
- Hubert J. (1965) Kinship and Geographical Mobility in a Sample from a London Middle Class Area. *International Journal of Comparative Sociology* 11: 3-21.
- Lindbladh, E. & Lyttkens, C. H. (1998). Equity is out of fashion? An essay on autonomy and health policy in the individualized society. *Social Science & Medicine* 46: 1017-1025.
- Lindbladh, E. & Bustos Castro, P. (1999) Ung och arbetslös. Om marginalisering, identitet och risk. (Young and unemployed. On marginalisation, identity and risk) I Härenstam., Lindbladh., Lundberg, Starrin (Eds). *I vanmaktens spår. Om sociala villkor, utsatthet och hälsa*. Umeå: Borea.
- Lindbladh E & Lindquist P. (1996). Unga arbetare – mellan omständigheternas val och omöjligheternas horisont. Lindbladh., Bengtsson, Bustos-Castro, Lindqvist, Norell: *Unga vuxna – berättelser om arbete, kärlek, moral*. Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Lindbladh E. & Lyttkens, C. H. (2002). Habit versus choice: the process of decision-making in health-related behaviour. *Social Science & Medicine* 55: 451-465.
- Lindbladh E., & Bustos Castro P. (2000) *Sårbarhetsmönster i en ung befolkning*. Rapport: Samhällsmedicinska institutionen. Lunds universitet. Malmö.
- Mechanic D, & Hansell S. (1989) Divorce, family conflict and adolescents' wellbeing. *Journal of Health and Social Behaviour* 30:105-116.
- Oakley A., Rajan L. (1991) Social class and social support. *Sociology* 25:31-59.
- Persson, L (2001) Otrygg anställning – färre föräldrar. *Välfärdsbulletinen* nr 3.
- Solomon Z., Waysman M., Mikulincer M (1990) Family functioning, perceived support and combat-related psychopathology. *Journal of Social and Clinical Psychology* 9:456-472.
- Sennett R (1998) *The corrosion of Character: the personal consequences of work in the New Capitalism*, WW Norton & Co.
- Starrin, B, Forsberg E., Rantakeisu U. (1999) I arbetslöshetens spår – ekonomisk stress, skam och ohälsa. Härenstam, Lindbladh., Lundberg, Starrin (Eds). *I vanmaktens spår*. Umeå: Borea.

- Syme S. L & Berkman L. F. (1976) Social class, susceptibility and sickness. *American Journal of Epidemiology* 104: 1-8.
- Sweeting H. & West P. (1995) Family life and health in adolescence: a role for culture in the health inequalities debate. *Social Science & Medicine* 40:163-175,
- Willmott P (1986) *Social Networks, Informal Care and Public Policy Research* Report no 655. London Policy Study Institute.
- Wilkinson R. G. (1996) *Unhealthy societies. The affliction of inequality*. Routledge. London. 1996.
- Waquant L. (1996) The rise of advanced marginality. *Acta Sociologica* 39:123-139.
- Ödegaard, G., Lindbladh E., Hovelius, B. (2003). Children who suffer from headaches: a narrative of insecurity in family and school. *British Journal of General Practice* 53:210-215.

Summary

Individualization of social relations and identities: a process with socially selective implications?

The extended and intensified process of individualization inherently implies that the proportion of life situations involving demands for individual choice and responsibility is continuously increasing. Fundamental aspects of everyday life have turned into a matter of long-term planning and calculated decisions. Our article is an attempt to illustrate some implications of this development (described by Castells, Bourdieu, Bauman and many other social theorists), with special reference to the question of how it might influence people in unfavourable social positions and reinforce social inequalities.

An extensive body of epidemiological literature provides empirical evidence for social network resources as being a significant determinant of health. At a time when »living together is no longer a fact of life, but a task«, social relationships are transient and insecure and become increasingly

dependent on personal investments. In the framework of a welfare state in retreat – a structural trend that will in all likelihood strengthen the importance of solid and resourceful networks and strong social ties – it seems highly important to try to understand how opportunities for grounding and maintaining health-protecting social connections are transformed in a society marked by the weakening of collective structures.

For the affluent, it will always be possible to deal successfully with the consequences of living in an extensively individualized society, whereas people in disadvantaged positions may instead experience what might be broadly referred to as vulnerability to individualization.

There are many different ways to approach and explore this theme, and the present article tentatively suggests some of them.